

O TZV. AUTOCHTONNÍCH A ALLOCHTONNÍCH LITERÁRNÍCH TVŮRCÍCH

I.

Vracím se k tématu, kterým se zabývám již téměř tři desítky let a které jsem již zpracovával v mnoha studiích a monografiích.¹ A to proto, že současné sjednocovací procesy nesporně vyžadují také nový přístup literární vědy jak k historii, tak k dnešnímu a budoucímu evropskému a světovému literárnímu vývoji.

V posledním desetiletí minulého a v prvních letech našeho století probíhají výrazné protikladné procesy: integrační, diferenciační a komplementární. Někteří autoři mluví o konvergentním a divergentním vývoji.² Na jedné straně probíhá integrace evropských národních států do většího federativního nebo konfederativního celku, na druhé straně se zdůrazňuje právo národnostních menšin a etnických skupin na všestranný rozvoj. Přitom není zdaleka definitivně jasné, zda budoucí *nová* Evropa bude mít podobu byrokratického superstátu, velmoci druhé velikosti (neboť jsou tu Spojené státy severoamerické jako světová velmoc), nebo zda to bude *partnerství suverénních národních států*, které budou spolupracovat, obchodovat a sdílet shodné demokratické hodnoty. Zda to bude společenství národních států, nebo nadnárodní sjednocená Evropa. Významní evropští filozofové, např. Umberto Eco, Adolf Muschg, Jürgen Habermas, Jaques Derrida aj. vyjádřili v tisku své názory a své obavy o osud Evropy, tohoto našeho staříčkého kontinentu, o němž se píše a mluví nikoli z hlediska fyzického zeměpisu, nýbrž z hlediska geografie politiky, různých mýtů a komplexů: Kromě základního rozdělení na Západní a Východní Evropu máme ještě starou a novou Evropu, jádro Evropy (rozuměj Francie a Německo), střední, jihovýchodní, jižní Evropu a nejnověji západní Balkán. A to vše v rozporu s fyzickým zeměpisem, zato však v souladu s tradiční politickou geografíí. Tak se stalo, že se mnohé nepočtené evropské národy ocitly *východně od západu a západně od východu*, jak kdysi označil Polsko její literární tvůrce Slawomir Mrozek.

Ať tak či tak, v rámci rozšířené Evropské unie bude mj. volný pohyb vysokoškolských studentů, budou se nadále sjednocovat jak studijní programy, tak také programy středoškolského studia. Evropské státy ovšem zatím stále myslí národně. Reálně totiž existuje strach z evropského nacionalismu. Podívejte se na bankovky eura – jsou na nich vyobrazeny národnostně neutrální nikde neexistující mosty a stavby, aby nemohly být spojovány snad s některým národem. Ukazuje se, že jednou z klíčových otázek budoucího vývoje je **národní** a tzv. **evropská identita**. Ta podle J. Habermase mj. vyžaduje, aby příslušník každého evropského národa příslušníka kteréhokoli jiného evropského národa považo-

¹ Např. v knize *Balkán a Mediterán. Literárně historické a teoretické studie*. Brno 1997. Další moje studie viz *Bibliografie*, Brno 2000.

² Sibinović, M.: *Slovenski impulsi u srpskoj književnosti i kulturi*, Beograd 1995, s. 9.

val za jednoho z nás. Jenže v etnologickém smyslu žádná **společná evropská identita neexistuje**, nebo je obsahově bohužel nepřesně vymezena. Dosavadní dramatické dějiny evropské národy spíše rozdělují, než spojují.

Na západě i na východě Evropy mnozí obyčejní občané a zejména pak politici pod pojmem Evropa, evropanství nesprávně rozumějí příslušnost k západní Evropě (v letech tzv. studené války, kdy západoevropské státy podceňovaly a přehlížely vše, co obsahově nepřesně bylo východoevropské a slovanské, též k svobodné Evropě).

Otázku evropské identity komplikují v poslední době také náboženství. Diskutuje se o *křesťanských základech Evropy*. Jistě se shodneme na tom, že Evropa je křesťanská (tj. římskokatolická, pravoslavná, protestantská a anglikánská). Kromě toho je však také nekřesťanská, muslimská a židovská Evropa i Evropa ateistická, osvícená, hledající, nejistá a pochybovačná, ničím nespoutaná a odlišně myslící. V takové Evropě ovšem **neexistuje společná, jednotná mentalita**. V jednom německém časopise se před více než patnácti lety (1988) mj. psalo, že v Itálii je všechno dovoleno, také to, co je zakázáno, zatímco v Anglii je dovoleno všechno, co není výslovně zakázáno a v Německé spolkové republice je všechno zakázáno, co není výslovně dovoleno.

Jedním z mnoha dalších příznačných znaků evropské (ne)identity je nedosta- tečná kulturní komunikace. Je zarážející, že se vzájemně nepoznáme, že nedosta- tečně překonáváme historické komplexy a různé podoby šovinismu. V příštím desetiletí bude (nebo by měla) většina evropských národů (až snad na Albánci, Srby, ČernoHORce a Makedonce) v jednom státě, ať se bude jmenovat Unie ne- bo jakkoli jinak. Položme si však otázku: Co my víme např. o Lotyšsku, co ví Francouz o Slovensku, které si plete se Slovinskem, a naopak, co vědí Angličané např. o Banja Luce. A vzpomeňme si, jak psal v devadesátých letech minulého století tisk evropských unijních a jiných zemí (a podle toho také české a sloven- ské prostředky masové komunikace) o Balkánu, který je součástí Evropy a ko- lébkou její civilizace, jako o vzdáleném území, na němž žijí nevzdělaní, nekul- turní barbaři, kteří se vzájemně vraždí. Publicisté i mnozí politici si přitom ne- chtěli připustit nebo snad nevěděli, že to byli Turci, Němci, Italové a Maďaři, kteří národy Balkánského poloostrova po staletí „civilizovali“, tj. že si je pod- maňovali, aby si mohli osvojit tento nešťastný kout Evropy.

Naše doba je často označována jako *postmoderní, multikulturní, komplexní, globální nebo postmaterialistická*. Mluví se o konci národních dějin. V. Bělo- hradský píše mj. také o *nevídaném zneužití slovníku západní civilizace v důsled- ku strategického začlenění médií do války*.³

Někteří historikové se domnívají, že postmoderna označuje vlastně konec evropské moderny. Český historik Dušan Třeštík je toho názoru, že *zaniká ná- rodní stát v roli domnělého nositele a zanikají dějiny jako cílené směřování k současnosti národního státu*.⁴ Postindustriální civilizace přináší prý mnoho rizik, která dostupnými prostředky nemůže evropská moderna zvládnout. Jako reakci na uvedená rizika nastal hlad po historii. Hledá se odpověď *na staré*

³ Bělohradský, V.: Právo, příloha Salon čís. 316, 15. května 2003, s. 1–2.

⁴ Třeštík, D.: Konec válek národních dějin. Lidové noviny, 24. května 2003, s. 13 a 15.

otázky po tom, kdo jsem, odkud přicházím a kam směřuji. Vzájemné vztahy jsou budovány na odlišných principech, které vyvolávají zájem o kulturní dějiny. S tím je těsně spjatá otázka mentality příslušníků jednotlivých národních společenství, které budou zanedlouho tvořit téměř celoevropský hospodářský a politický celek.

II.

Literární tvůrci nežijí ve vakuu. Působí na ně různé politické, ekonomické, sociální, kulturní a jiné faktory. Proto se v posledních desetiletích znovu mluví nejen o národní identitě, nýbrž také o národních literaturách a kulturách. Hledají se odpovědi na otázky vztahu mezi národem, jeho tradicemi a imaginací, na to, jaký význam má dnes národní prvek v literatuře. Národní specifická ovšem není jednou provždy daná historická kvalita. Mění se tak, jak se historicky mění reálná skutečnost, obecněji řečeno tak, jak se mění doba. Literární věda již překonala dosavadní poznání, že národní literaturu tvoří pouze ta umělecká tvorba, která je psána v národním jazyce a příslušníky téhož národního společenství.

Z dějin české, slovenské i mnoha dalších evropských a mimoevropských národních literatur víme, že národnost literárního tvůrce není dostačující podmínkou k tomu, abychom toho kterého tvůrce zařadili do dějin té které národní literatury. Již před více než čtvrt stoletím dospěl náš známý mácholog Pavel Vašák (nar. 1941) k závěru, že *jazyk a národní (státní) příslušnost není dostačujícím argumentem pro příslušnost k národní literatuře: a to ani ve smyslu pozitivním, ani negativním.*⁵ Text, tj. jazyk textu, jak se o tom dále podrobněji zmíním, sice hraje při určení místa tvůrců v dějinách národní literatury rozhodující úlohu, nikoli však časově a místně absolutně. Musíme vždy vycházet z historicky dané reality. V nově vzniklých historických podmínkách si proto literární historie klade (znovu, tj. vždycky, při každé změně společenských podmínek) otázku, jaká je funkce národní literatury v národních, širších střeoevropských, evropských a světových souvislostech.

A také zejména chce znát odpověď na to, zda současná evropeizace (toto neoevropanství) podněcuje renesanci konceptů národních literatur a jaké jsou perspektivy světové komparatistiky. Přitom bychom si měli být vědomí, že pojem národní literatura v našem dosavadním evropocentrickém pojetí neznají jak ve všech zemích Evropy (např. v Belgii nebo ve Švýcarsku), kde není dostatečně vyvinuto vědomí zvláštního etnického společenství, tak také např. v literaturách indického celku. Pro některé literární historiky se dokonce národní literatury staly fantomem. (Ve dnech 18.–21. června 2003 se konala v Curychu konference na téma: *Národní literatury dnes – fantom. Imaginace a tradice švýcarsství jako problém.*)

Co se společně tká, splétá, proplétá je latinsky komplex. Evropa takovým komplexem je. Jeho zvláštností je, že se zatím (a pravděpodobně ještě velmi

⁵ Vašák, P.: Pojem národní literatury (Jazyk autora, textu, funkce a příjemce), Česká literatura 29, Praha 1981, s. 445–462.

dlouho) nerozplývá a nesplynul v jeden celek. Spojuje však četné výrazné kulturní, civilizační i politické rozmanitosti a odlišnosti. Zkrátka, spojuje v pevnější celek mnohé protiklady. Před mnoha lety jsem proto mohl konstatovat, že *četné segmenty evropské tkáně zdůrazňují různorodost a pluralismus společenských nití, které tu velmi jemně, tu pevně spojují Evropu. Tento unitas multiplex tvoří dále různé nadnárodní a národní kultury (germánské, slovanské, latinské), v nichž je mnoho mikrokultur, jež jsou výsledkem mikroetnických textur. Antické, hebrejsko-křesťanské, středověké, renesanční i novověké duchovní, intelektuální a vědecké dědictví je v podstatě pro celou Evropu společné.*⁶ Vyžaduje to ovšem toleranci vůči ostatním kulturám, náboženstvím a smýšlení. Balkánské literatury tvoří složitou rodinu společenství a kultur. Národní literatury jsou spřízněné, nikoli však zaměnitelné. Jejich imaginace jsou si vzájemně velmi blízké, a přitom nebo i přesto, že je tu mnoho jazyků příbuzných i odlišných, tvořících balkánský jazykový svaz, jsou různé mentality.

Některé zdejší později se formující národy nebo vlastně jejich představitelé zažily proměnu své identity. Ze synkretismu mediteránního, antického, slovanského i evropského kulturního dědictví vznikaly různé podoby historismu.

III.

Ve svém dalším výkladu se soustředím na **otázky dvojdomosti** (mnohodomosti a biliterárnosti (polyliterárnosti) literárních tvůrců, které **jsou spjaty s emigrací a exilem** a tím také s jednosměrným nebo obousměrným bilingvismem (polylingvismem) a s **jazykem textu, tj. s textem díla**. A to ať už jde o bilingvismus příbuzných, geneticky blízkých (např. balkánských slovanských jazyků nebo jazyků Pyrenejského poloostrova), nebo geneticky odlišných jazyků (např. albánsko-řecký, slovansko-řecký nebo rusko-arménský aj. bilingvismus).

Dvojdomost (mnohodomost) a biliterárnost (polyliterárnost) tvůrců, literárních (i výtvarných) děl nebo historických událostí a jejich objektivní interpretace patří v současné sjednocující se Evropě k základním badatelským okruhům současné literární historie. Přitom poznamenávám, že nejde o fenomén minulého a našeho století. Své kořeny má především v 19. století.

Jestliže hromadný odchod z domácího prostředí před cizím nebezpečím (pronikání Turků do střední Evropy) označujeme jako stěhování a následnou kolonizaci nového prostředí, pak individuální nebo hromadná emigrace v uplynulých dvou stoletích bývala z politických, ekonomických, náboženských nebo národnostních důvodů. Bývala trvalá nebo dočasná, do zemí evropského kontinentu nebo do Zámorí.

Emigrace, migrace, exil, exulantství i vyhnanství a dokonce diaspora se ovšem v literatuře a literární historii často nesprávně chápou jako synonyma. Bez přesnějšího obsahového vymezení se mnohdy mluví a píše o exilové, emigrantské a paralelní literatuře, o literatuře diaspory a o literatuře mezi dvěma

⁶ Dorovský, I.: O tzv. slovanských mikroliteraturách, diaspoře a exilu. In: Sborník prací Filozofické fakulty Slezské univerzity v Opavě, řada literárněvědná, A 1, 1991, s. 32–38.

domovinami. Pod pojmem emigrace chápe např. literární historik Eduard Petrů (nar. 1928) takový *odchod autorů z domácího prostředí, který nemá hromadný charakter a který je vyjádřením rozhodnutí žít v cizím kulturním prostředí víceméně trvale, ať už důvody tohoto rozhodnutí jsou politické, ekonomické, nebo ať jde o snahu najít kulturní kontext, který lépe vyhovuje autorově tvorbě*.⁷ Ve francouzštině mají slovo *dépayser*, což znamená změnu země, záměnu dosa-
vadního vlastního prostředí. Dnes sice zní slovo *gastarbeiter* pejorativně, ale v překladu znamená hostující dělník. Znamenalo to původně, že všichni ti Ma-
rokánci, Turci, Alžířané, Srbové, Charváti, Slovinci, Makedonci aj. dobrovolně (donuceni nezaměstnaností, špatnými životními podmínkami nebo touhou po
lepším výdělku aj.) odcházeli do mnoha evropských a zámořských zemí pouze
jako dočasní pracovníci. Tak byli také např. v bývalé Jugoslávii oficiálně ozna-
čováni. Pokud se v budoucí sjednocené Evropě chceme stýkat s „jinými“ lidmi,
poznávat rozmanitost místních kultur v centru nebo na periferii Evropské unie
a srovnávat ji s vlastní kulturou či s kulturou ostatního světa, pak si musíme
položit několik otázek o tom, jak toho dosáhnout, jaká kritéria volit, jak srovná-
vat. Ano, srovnávat. Jedině na srovnávacím principu můžeme sestavovat žeb-
říček hodnot, ukázat na jejich společné prvky a na to, čím se od sebe liší. Tedy:
Kolik lidí užívá jazyka, který není jejich vlastním, mateřským, prvním jazykem?
Takoví lidé buď vlastní jazyk už neznají, nebo ho ještě neznají, používají majori-
tní (většinový) jazyk, protože jsou k tomu nuceni, nebo majoritní jazyk znají
nedokonale a tudíž v něm nemohou tvořit.

Uvedené otázky souvisejí s problematikou přistěhovalců, emigrantů, exu-
lantů a zejména pak jejich dětí a vnuků. A tedy mají spojitost s národnostními
menšinami a etnickými skupinami a s jejich literaturou a kulturou.

Tato problematika sahá daleko až k antice. Pro ilustraci uvedu dva časově
vzdálené příklady. Publius Ovidius Naso (43 př. n. l. – 18 n. l.) prožil celých
devět let ve vyhnanství v Tomidě (dnešní Konstanța), kam ho vyhnal císař Au-
gustus kvůli básnické sbírce *Ars amatoria*. Byl obžalován z toho, že propaguje
cizoložství a pohoršuje morálku. Ve vyhnanství Ovidius přestal psát milostné
a erotické básně, přestal vyjadřovat lásku ke své ženě, od níž ho dělila velká
vzdálenost. Nepsal ani přátelům, kteří mu zůstali věrní. Psal ale básně, které
mají pečeť vyhnanství. Elegie, v nichž popisuje svůj příchod do Tomidy a svůj
život v studeném, chladném kraji na Pontu. Všechny jeho verše jsou plné lítos-
ti, stesku, bolesti osamělého, opuštěného básníka. Toužil se vrátit do vlasti,
když ne do Říma, aspoň do nějakého příznivějšího koutu říše. Jeho prosby však
až do jeho smrti nebyly vyslyšeny. Dokonce ani to, aby byl pohřben v rodném
kraji.⁸

Ne nadarmo Ivo Andrić (1892–1975) nazval svou prvotinu *Ex Ponto*
(1918). Je to meditativní melancholická lyrická próza nebo chcete-li básně

⁷ Petrů, E.: První český exil. In: Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21. 8. 2003, s. 257.

⁸ Ve vyhnanství vznikly Ovidiovy sbírky 51 básní *Tristia* = Žalozpěvy, v pěti knihách, a *Epistulae ex Ponto* = Listy od Černého moře, 45 básní ve čtyřech knihách. Česky viz mj. výbor *Pisně lásky a žalu*, Praha 1965.

v próze. Částečně je spjata s dobou, kdy byl jejich autor vězněn v Mariboru jako příslušník Mladé Bosny.

IV.

Přejdeme nyní k několika příkladům z různých evropských i mimoevropských národních literatur, abychom některé své teze o dvojdomosti a bilingvismu konkrétně doložili. Literární tvůrce bychom mohli rozdělit do dvou velkých skupin: na autochtonní a allochtonní.

Do první skupiny patří všichni ti tvůrce, kteří zasáhli do vývoje vlastní národní kultury a svá díla napsali tudíž přirozeně vlastním národním jazykem. Allochtonní autory dělím dále na několik podskupin:

na ty, kteří vyšli z jiného národního, jazykového (geneticky blízkého nebo nikoli) prostředí, z jiné národní tradice a v novém prostředí nemohou v ní pokračovat,

na ty, kteří v novém prostředí pokračují v zděděné tradici a tvoří v něm nové hodnoty jazykem nového jinonárodního, jinojazykového prostředí. Jazyk nového prostředí zvládnou za určitou dobu a nejednou se v něm stávají originálními virtuózy,

na ty, kteří přijali novou, odlišnou kulturu, odlišné tradice, odlišný způsob myšlení a splynuli s novým prostředím,

na ty, kteří v novém, jinonárodním prostředí tvoří ve svém mateřském jazyce.

Ti všichni přispívají k poznání a sblížení různých kultur. Allochtonní tvůrce dovedou vnést do jinonárodní literatury a kultury nové motivy, odlišný styl, tj. styl své národní kultury a literatury, četné zvláštnosti a svéráz, často exotickou lexiku, archaismy (např. u slovanských jazyků) i neologismy.

V literární historii a v literární vědě obecně bychom měli sjednotit terminologii. Dnes totiž existuje zejména v anglosaské literární historii dosti velký terminologický zmatek. Buď se mluví a píše např. o americkém spisovateli polského původu, nebo o americkém tvůrci polského původu a s polskou státní příslušností, jako by příslušnost (státní občanství) byla snad nezbytná k tomu, aby tvůrce psali tím nebo oním jazykem.

Autor povídek, novel, scénářů a literárních kritik Hafíz Bouazza (nar. 1970 v Oujdě v Maroku) např. píše v esejí *Medvěd v kožichu*,⁹ že je nizozemským spisovatelem marockého původu s nizozemskou státní příslušností. Bouazza se domnívá, že identita je proto otázkou nadvlády, nikoli volby.

Ani nizozemská literární kritika není často jednotná v označování podobných tvůrců. Někteří píšou o něm, že je marocký spisovatel, ačkoli do Nizozemí přišel již jako sedmiletý chlapec, jiní jako o marocko-nizozemském tvůrci. Podle Bouazy toto označení značně kulhá, protože má na každé noze jinou botu.

Básník a překladatel René Depestre (nar. 29. srpna 1926 v Jacmelu na Haiti) uprchl do Francie, kde studoval. Poté však byl pro své antikoloniální činnosti vyhoštěn, prožil rok v ČSR, dvacet let na Kubě (1958–1978), pak se v roce 1978

⁹ Revue Labyrinthe, čís. 9–10, Praha 2001, s. 12.

vrátil do Francie jako atašé UNESCO. Jeho literární dílo charakterizují karibská radost ze života, smyslnost, radostný erotismus, bohatý jazyk, exotika aj.

Na otázku, jak se cítí jako spisovatel, který je z donucení emigrantem a stále on the road, odpověděl: *Musím říci, že exil a emigrace neměly nikdy pro můj život a práci význam jakéhosi existenčního postižení. Pobývat v zahraničí mi nikdy nepřipadalo jako cosi nuceného a zmrzačujícího... Emigrace vršila ta místa jedno za druhým: Paříž, Praha, Milán, Sao Paulo, Rio, Santiago de Chile, Buenos Aires, Havana, znovu Paříž a nakonec kočovník... na francouzském jihu... Všude jsem našel něco, z čeho lze vystavět adoptivní domov... Mám mnoho identit (podle naší terminologie je mnohodomý) a jednoho dne jsem se poznal v asijském stromu, který se jmenuje banyán. Byl jsem vytržen z původního haitského prostředí, ...ale pořád si s sebou nesu své kořeny. A to mi dodává příjemnou kosmickou solidaritu se všemi představiteli našeho druhu... Jsem všechno – jen ne emigrant, jen ne exulant křečovitě svírající složky své minulé identity...*¹⁰

Uvedli jsme již, že dvojdomost a biliterárnost těsně souvisejí s textem, tj. s jazykem díla. Jazyk textu určuje recipienta, tzn. komu autor své dílo adresuje. A to bez ohledu na to, kde se narodil, jaké je národnosti, kde dílo vytvořil a jako tematiku v něm zpracoval. Autory, kteří byli zastánci jednotného jazyka, jazykové jednoty (např. česko-slovenské, rusko-ukrajinsko-běloruské, slovinsko-charvátsko-srbské nebo bulharsko-makedonské) a psali svá díla pouze v jednom jazyce, dialektu, v substandardním nářečí apod. nazývám **inverzními dvojdomými a biliterárními** (polyliterárními) **tvůrci**. Jejich dílo patří do dějin dvou nebo několika národních literatur.

Jak si ukážeme dále, bilingvismus a biliterárnost nemůžeme kategoricky stavět na zásadě **buď – anebo**, např. buď je autor český nebo francouzský. Nedsílím ani tzv. postetnický princip, který prosazují někteří američtí tvůrci, že je snad možné volit etnickou příslušnost podle toho, nakolik je pro autora důležitá.

Přistupme nyní ke dvěma konkrétním příkladům. Typickým a dnes již jedním z nejznámějších evropských literárních tvůrců je dvojdomý česko-francouzský autor Milan Kundera (nar. 1929), o němž jsem se tu již zmínil několikrát v různých souvislostech. Patří k celé plejádě původně českých autorů, z nichž se v emigraci či exilu postupně stali dvojdomí a zároveň biliterární tvůrci. Doma psali ve své mateřštině, zatímco po odchodu do jinojazykového a do odlišného sociokulturního prostředí si sice vzali sebou *svůj domov*, tj. *svou mateřštinu* (Paul Goma), postupně však začali tvořit převážně nebo pouze v jazyce nového „domova“. Z českých tvůrců k nim patří např.: Ludvík Aškenezy, Jan Beneš, Ota Filip, Arnošt Lustig, Ivo Fleischmann, Věra Linhartová, A. J. Liehm, Pavel Kohout, Josef Škvorecký, Miloš Forman, Vojtěch Jasný, Jaroslav Vejvoda, Libuše Moníková a mnozí další. To mj. znamená, že přešli z jedné národní literární a obecně kulturní tradice do druhé. J. Vejvoda, který byl označen některými literárními kritiky za *špičku střední generace českých spisovatelů*, mj. uvedl, že každý tvůrce odchází do nového prostředí se svým kulturním zázemím, které je nezaměnitelné.

¹⁰ Tamtéž, s. 26.

Jestliže se např. Vladimír Nabokov (1899–1977) v roce 1927 domníval, že by tvůrci neměli proklínat emigraci, protože jim poskytuje *netušenou svobodu*, pak o více než šest desetiletí později Libuše Moníková po udělení literární ceny slovinšské Vilenice jako německé autorce řekla, že *domov nemůže nahradit žádný úspěch*.

Jeden ze zakladatelů postkoloniální kritiky Edward Said (nar. 1935 v Jeruzalémě), autor mnoha prací z politologie (např. *Orientalismus*, 1978, *Kultura a imperialismus*, 1994), komparativní literatury, jazykovědy, kulturní politiky, se zabývá mj. také otázkami národnostních menšin a nacionalismu. V textu *Přemítání o exilu* mj. napsal: *Přemýšlet o exilu je zvláště přitěžlivé, ale prožívat ho je strašné. Exil je nezacelitelná trhlina zejíící mezi lidskou bytostí a rodným místem, mezi já člověka a jeho pravým domovem: smutek, který tvoří podstatu exilu, nelze nikdy překlenout.*¹¹ Said se domnívá, že západní kultura je z velké části kulturou vyhnanců, emigrantů a uprchlíků.

Každý tvůrce v emigraci překonával smutek a stesk po domově v souladu se svým charakterem a se svou mentalitou. Pavel Kohout se např. svěřil, že *po celou tu dlouhou dobu v exilu mě ovládal pocit, který jsem předtím neměl: jistota, že můj život má logiku. Asi za to hodně vděčím způsobu, jímž přežívám svou existenci – psaní.*¹² Příznačná, přesná a výstižná je zpověď Milana Kundery, který postupně přešel od psaní v češtině k tvoření ve francouzštině: *Nikdo nestačí žít naplno ve dvou zemích, ve dvou kulturách. /.../ Jednoho dne se to musilo projevít ve volbě jazyka, kterým píšu.*¹³

Milan Kundera, jak známo, napsal francouzsky již svůj třetí román *Nevědomost* (L'Ignorance, 2000). Vyvrátil v něm mýtus exilu a pojednal o emigrantech Ireně a Josefovi, kteří se po létech vrací do jejich domova. Dílo vyšlo nejprve v překladu do angličtiny a do španělštiny. Francouzsky vyšel román až tři roky po španělském vydání. Autor si byl vědom, že Španělsko i hispanofonní Latinská Amerika mají zkušenosti jak z doby občanské války, tak z posledních let minulého století.

To, že román *Nevědomost* vyšel francouzsky s tříletým zpožděním, může souviset s nejednoznačně kladným přijetím jeho druhého francouzsky psaného románu *Totožnost* (L'Identite, 1997). Zatímco jedni kritici psali o autorově *nesnesitelném úpadku*, jiní serióznější recenzenti Kunderův *libozvučný a zdvořilý jazyk*, který ještě nikdy dosud *tak nelahodil uchu a nebyl tak uklidňující*, chválili. Také u nás známý prozaik a literární kritik Benoît Duteutre se domnívá, že se ve Francii *někteří neradi smiřují s tím, že se z Kundery stal francouzský spisovatel.*¹⁴ Jak píše Aleš Knapp, již při francouzském vydání posledního česky psaného Kunderova románu *Nesmrtelnost* posílali někteří francouzští kritici jeho autora *go home!* Mj. proto, že se vzdal české tematiky. Kundera však již při španělském vydání románu *Totožnost* (1998) v jednom rozhovoru prohlásil, že

¹¹ Tamtéž, s. 53.

¹² Právo, 18. července 2003, s. 12.

¹³ Dorovský, I.: *Balkán a Mediterán. Literárně historické a teoretické studie*, Brno 1997, s. 86.

¹⁴ Knapp, A.: *Kunderovy knihy se dočkali i Francouzi*. *Mladá fronta Dnes*, 23. dubna 2003, s. C 10.

chtěl, aby francouzsky psané věty obsahovaly stejnou melodii, jaká je obsažena v jeho českých románech.

Již citovaný kritik Benoit Duteutre zatím podle A. Knappa nejpřesněji zhodnotil Kunderovo postavení ve francouzském a světovém literárním procesu a k nově zvolenému jazyku jeho děl napsal: *Jeho precizní způsob psaní prostoupený diskretní hudebností zůstává stále týž, ať je přeložen do kteréhokoli jazyka. Právě proto je Kunderova francouzština bezmála tak menšinovým jazykem jako čeština a snoubí se zde s ironickým a melancholickým pohledem na osud emigrantů.*

René Depestre řadí Milana Kunderu k takovým literárním veličinám, jakými byly D. Diderot, J. Hašek, F. Kafka, J. Conrad, Henry James aj. *Hlavní Kunderova zásluha, říká Depestre, spočívá v umění syntézy, ironické, hravé a muzikální, s nímž jeho živá inteligence zachycuje vše nejlepší i nejhorší z dějin. Kundera dovede do tkaniva románu začlenit filozofickou reflexi i antropologickou zvědavost. Jeho polyhistorické a polyfonní dílo postupuje vpřed od knihy ke knize. Je to evropský karneval, v němž nejvýznamnějšími maskami jsou vědění, fantazie, veselí, melancholie, soucit, absurdnost, i ta česká lítost a také škodolibost a humor.*¹⁵

V emigraci se stal bilingvním a biliterárním tvůrcem bosenský tvůrce Aleksandar Hemon (nar. 1965). Byl redaktorem sarajevského týdeníku Dani. Psal pro časopisy a rozhlas. Otiskl několik povídek. V Americe však nemohl psát bosensky. Cítil však potřebu psát. V roce 1992 odjel na krátký studijní pobyt do USA. Protože mezitím začala válka, nemohl se vrátit. Obdobně jako dalších asi sto tisíc Bosenců. V roce 1997 se rozhodl, že se z něho stane emigrant, že se nevrátí do Bosny. Po třech letech usilovného studia angličtiny se rozhodl, že bude psát anglicky. Po pěti letech vydal první sbírku krátkých povídek *The Question of Bruno*. Poté se stalo to, co neočekával. Literární kritici z četných amerických listů (New York Times, Esquair, Chicago Tribune aj.) jej přijali jako mladého, nového amerického spisovatele. New Yorker mu nabídl místo k uveřejnění jakékoli krátké povídky. Jako takový se ocitl v knižním výboru nejlepších amerických krátkých povídek. Ve Village Voice začal tisknout literární kritiky. Zároveň psal do sarajevského týdeníku Dani politické komentáře, v nichž kritizoval Bushovu politickou administrativu.

Jeho druhá kniha *Nowhere man* se dostala do finále nejlepší knihy roku, kterou vybírá americké sdružení literárních kritiků. A. Hemon se správně domníval, že jazyk je výsledkem **kolektivní zkušenosti**, kterou lze získat prostřednictvím společného jazyka. *Ovšem já jsem byl jako tvůrce vyloučen ze zkušenosti, kterou tvořil můj jazyk – řekl v jednom z rozhovorů. O čem jsem měl svým rodákům doma psát? O tom, co se děje v Americe, o filmech? Válka změnila jazyk v Bosně.*¹⁶ Byl náhle překvapen, že přestává rozumět vlastnímu jazyku, protože se v něm začala používat slova (např. šehid), která neznal nebo která se

¹⁵ Revue Labyrinth, čís. 9–10, Praha 2001, s. 23.

¹⁶ Hladník – Milharčič, E.: Pisatelj Aleksandar Hemon. Po treh letih sem začel pisati v angleščini. In: Književni listi, štirinajsdnevna književna priloga časnika Delo, 7. července 2003, s. 4–6.

dříve už nepoužívala. Najednou prý mu bylo jasné, že sdílí kolektivní zkušenost s lidmi, kteří mluví anglicky. O podobných pocitech Josef Škvorecký říká: *Dokud se naše zkušenost pohybuje v oblasti teorie, chováme se, paradoxně, jako zvířata. Teprve když si čichneme ke krvi, udělá se nám špatně jako lidem.*¹⁷ Proto si Hemon uvědomil, že musí začít psát anglicky. Bylo to nezbytné. Dal si pět let na to, aby zvládl dokonale jazyk tak, aby nemusel vyhledávat slova ve slovníku. *Jazyk musí být v tobě* – říká autor. Po třech letech začal psát anglicky. Neměl jinou volbu. Napsal povídku o Sorgem. *Relativní snadnost, s jakou jsem ji napsal, mě překvapila. Věděl jsem, že jsem připraven psát v angličtině.* V Americe se Hemon etabloval jako americký spisovatel, třebaže sám tvrdí, že nikoli, že pouze jako spisovatel, protože autorem již byl v Bosně. Proto prý pouze se přestěhoval do jiného jazyka.

A. Hemon se obdobně jako M. Kundera domnívá, že svěžest jeho psaní je bezprostředně spjata s jazykem. *Nejde tedy o to, říká, že píšu v angličtině. Vycházím z literární tradice, která má jiný vztah k jazyku jako dominantní americká literární tradice. E. Hemingway je typickým příkladem. U něho je jazyk funkční. Já pocházím odjinud. Nemyslím jen bosenskou, ale někdejší jugoslávskou tradici. Patřím bosenské, tedy také někdejší jugoslávské tradici a tudíž možná také východoevropské a také středoevropské tradici. Ty tradice mají jiný vztah k jazyku než v Americe. U nás byl jazyk literatury nejstabilnější a možná jedinou stabilní kategorií dějin. Proto je moje svěžest především spjata s jazykem.*

A. Hemon řadí sebe a svou tvorbu k tradici, k níž patřil např. srbský prozaik, básník a esejista Danilo Kiš (1935–1989), který bývá ve světě srovnáván s Milanem Kunderou a Philipem Rothem. Kišova kniha *Hrobka pro Borise Davidoviče* je polemikou s J. L. Borgesem.

Na otázku, jak se cítí a jak chápe sebe, zda jako americký spisovatel nebo jako evropský spisovatel, který tvoří literaturu pro Američany, A. Hemon odpověděl, že je současně bosenský, americký i evropský tvůrce. Považuje to za zajímavé postavení, za velké privilegium a velkou přednost. Emigrantům se podle něj často stává, že mají více identit (to znamená jsou mnohodomými a biliterárními tvůrci). Sám se prý dobře cítí, že má víc identit.

Podle Hemona je jedním z axiomů evropských i dalších nacionalismů, že se mohou vyjadřovat pouze ve svém mateřském jazyce. *Mít víc identit je produktivnější* – domnívá se Hemon. *Mohu psát v angličtině např. věci, které v bosenštině nemohu. K identitě, která mi byla dána jazykem a příjmením, se chovám jako tichošlápek. Přenáším ji přes hranice. Živím se neustále ze dvou kultur a ustavičně se pohybují mezi nimi a v nich. To je osvobozující.* Obdobně jako R. Depestre také A. Hemon říká, že bez rozdílu, zda dnes žije v Sarajevu, Londýně nebo v Montrealu, *cítím se být Bosencem v sepětí s lidmi, s nimiž jsem žil v Bosně. To je část mého života. A dokud žije ve světě část mého života, jsem Bosňan.*

17 Bělohorský, V.: cit. dílo, s. 3.